

Architecture in Belgium

A+274 Oktober/November 2018

BEL €20 – INT €25

Representation

Architecture in Belgium

A+274 Oktober/November 2018

5 Edito *Lisa De Visscher*

In the picture

- 6 Zacht verzet *Radim Louda*
12 Parels in de woestijn *Pieter T'Jonck*
16 Renoveren in Parijs *Amélie Luquain*
20 Radicale eenvoud
Véronique Patteeuw
25 Symbiose in de wanorde
Mathias Bouet

Zoom in

- 31 Interview met Grafton Architects
Christophe Antipas

Fundamenten

- 40 Koppelwerking *Véronique Boone*
44 Alsof je in een tekening loopt
Louis De Mey
47 Ontwerpen van binnenuit
Jolien Naeyaert
50 Het werkelijkheidseffect van de tekening
Bart Decroos
54 Op de grens van de werkelijkheid
Victoire Chancel en Anne-Laure Iger
57 BIM in verbeelding *Joep Gosen*

- 61 Waarheid, dromen en bedrog
Anne-Laure Iger en Victoire Chancel
65 Double coding
Véronique Patteeuw

70 Product news

Zoom out

- 81 Image and Architecture
Maxime Delvaux en Roxane Le Grelle
86 Raamwerk *Gitte Van den Bergh*
87 Central *Apolline Vranken*
88 Het boek dat Stynen zelf nooit schreef
Gitte Van den Bergh
90 Het verborgen oog van de architect
Véronique Boone
91 Architectuur over de taalgrens
Gitte Van den Bergh

Student

- 92 What's Wrong with the Big Box?
Apolline Vranken
94 Cover to Reveal *Apolline Vranken*

REDACTIE

Hoofdredacteur
Lisa De Visscher
Adjunct-hoofdredacteur
Eline Dehullu
Redactieassistent
Gitte Van den Bergh,
Apolline Vranken
Productiecoördinator
Grégoire Maus
Eindredactie Nederlands
www.controltaaldelete.be
Eindredactie Frans
Benoît Francès
Vertaling
Alain Kinsella, Nathalie Tabury,
Marina Scherps
Vormgeving
Kritis & Kritis
Font
AEG Renner & Starling
Drukkerij
Die Keure, Brugge
Beeld cover
Central ofaau, Atelier Brussels
Productive Metropolis, 2016.
Foto © Maxime Delvaux
Beeld cover fundamente
Matilde Everaert, Toegepast 21:
The Matter of Facts, 2016

Redactiecommissie
Olivier Bastin, Francis Catteeuw,
Agnieszka Zajac
Voorzitter
Ward Verbakel
Redactieadres
Ernest Allardstraat 21/3 –
1000 Brussel
redactie@a-plus.be
www.a-plus.be

A+ is een publicatie van
ICASD VZW
Informatiecentrum voor Architectuur,
stedenbouw en design

Verantwoordelijke uitgever
Philémon Wachtelaer
Ernest Allardstraat 21/3 –
1000 Brussel
Copyright ICASD
De verantwoordelijkheid voor
de gepubliceerde artikels berust
uitsluitend bij de auteurs.
Alle rechten voor het (zelfs
gedeeltelijk) reproduceren, vertalen
of herwerken zijn voorbehouden
voor alle landen.

RAAD VAN BESTUUR ICASD

Voorzitter
Philémon Wachtelaer
Vicevoorzitter
Chantal Vincent
Secretaris
Geert De Grootte
Leden
Olivier Bastin, Dag Boutsen,
Sylvie Bruyminx, Paul Dujardin,
Benoît Moritz,
Piet Van Cauwenberghe,
Eddy Vanzieleghem,
Ward Verbakel

PROGRAMMERING

Coördinatie
Roxane Le Grelle

COMMUNICATIE & MARKETING

Verantwoordelijke
Louise Van Laethem

PUBLICITEITSREGIE A+ MEDIA

Rita Minissi, rita.minissi@mima.be
Tel +32 (0)2 332 37 82
Ernest Allardstraat 21/3 –
1000 Brussel

ADVERTEERDERS

ALBINTRA
BEWOOD
BOZAR
LEEFMILIEU BRUSSEL
CARIMAR
CARRIÈRES DU HAINAUT
ECOBAT CONSTRUCT
ETERNIT
FLOREN
GEBERIT
HEWI
HEWLETT PACKARD
HOLCIM
KAWNEER
KINGSPAN
KINNARPS
KORATON
NIKO
RENSON
SCHUCO
SKYLUX
STÜV
VELUX
VISSMANN
VITRA
VOLA

Biografieën

Christophe Antipas

is architect, afgestudeerd aan EPFL École polytechnique fédérale de Lausanne (CH). Hij werkte een tijd voor Xaveer De Geyter Architects en was medeoprichter van LLAC architecten in Brussel. In 2017 verhuisde hij naar Dublin en richtte er samen met Lucy Jones het architectenbureau Antipas Jones op.

Véronique Boone

is burgerlijk ingenieur in architectuur (UGent) met een DEA in architectuur geschiedenis (Sorbonne, Parijs). Ze doceert aan La Cambre Horta ULB, waar ze ook aan een doctoraatsonderzoek werkt, over Le Corbusier en de film (in medevoogdij ENSAP Lille). Ze is op het moment de secretaris van de Belgische afdeling van Docomomo.

Mathias Bouet

studeerde in 2016 als architect af aan de Faculté d'Architecture La Cambre/Horta van de ULB. Zijn eindwerk handelde over rotondes. Bouet werkt sinds september samen met het Brusselse bureau V+.

Victoire Chancel

is architect (ULB) en studeerde film in Parijs. Sinds 2015 voert ze een doctoraatsonderzoek (FWO) uit naar de manier waarop een ontwerp is opgebouwd en de paradoxale relatie ervan met de realisatie.

Louis De Mey

studeerde als ingenieur-architect af aan de Universiteit Gent. Hij werkt momenteel als architect, publiceert als freelance criticus in De Witte Raaf, H ART en Rekto:Verso en opereert als occasioneel scenograaf voor cc Strombeek.

Bart Decroos

is architect, onderzoeker en redacteur gevestigd in Brussel. Hij is momenteel bezig met een doctoraatsonderzoek aan de Universiteit Antwerpen (aspirant van het FWO). Hij is redactielid van OASE Journal for Architecture en schrijft voor verschillende architectuurtijdschriften.

Maxime Delvaux

is architectuurfotograaf. Hij doceert fotografie in Brussel en geeft les in verschillende Europese architectuurscholen.

Joep Gosen

is ingenieur-architect, fotograaf en schrijver. Hij is opgeleid in Eindhoven en werkt sinds 2007 in België, zowel voor zijn eigen praktijk als op freelancebasis voor bureaus. In het verleden schreef hij al voor Ar-Tur, Architectuurwijzer en Archined.

Anne-Laure Iger

is architect. Ze studeerde af aan de École Nationale Supérieure de Bretagne. Sinds 2016 voert ze een onderzoek in het kader van haar doctoraat aan de ULB over architectuurtentoonstellingen in Brussel tussen 1969 en 2018.

Radim Louda

is architect. Hij was curator en scenograaf van het Luxemburgse Paviljoen voor de 13de Architectuubiennale van Venetië (2012). Hij is medeoprichter van 'Central office for architecture and urbanism' in Brussel, waar hij aan architectuur- en stedenbouwprojecten werkt op verschillende schaalniveaus. Sinds 2012 doceert hij aan de Ecole Nationale Supérieure d'Architecture in Versailles.

Amélie Luquin

is architecte en studeerde af aan de ENSA-Versailles in 2016. Ze werkte bij verschillende Parijse architectuurbureaus, zoals LVK, SEARCH of Atelier Du Pont, alvorens toe te treden tot de redactie van het architectuurtijdschrift Architecture CREE. Ze is eveneens jurylid bij eindjury's op verschillende architectuurscholen.

Jolien Naeyaert

is ingenieur architect en beeldend kunstenaar, wonend in Brussel. Ze studeerde af aan de Universiteit van Gent (2012) en deed daaropvolgend autonome vormgeving aan het KASK School of Arts Gent. Sinds eind 2015 is ze aan het werk bij Robbrecht en Daem architecten.

Véronique Patteeuw

is associate professor aan de Ecole Nationale Supérieure d'Architecture et du Paysage Lille en redacteur van het tijdschrift OASE. Haar onderzoek focust op de theorie en de geschiedenis van architectuurpublicaties in relatie tot de geschiedenis van de postmoderniteit.

Pieter T'Jonck

is architect en schrijft voor diverse kranten, tijdschriften en boeken in binnen- en buitenland over architectuur, beeldende kunst en podiumkunsten. Hij werkt voor Klara Radio en was hoofdredacteur van A+ in 2015-2016.

Fundamenten

Representation

Double coding

Van kriebeltekeningen tot Hopper-achtige tableaux: architecten laten vandaag hun fantasie de vrije loop om met creatieve beelden hun ontwerpen te ‘verkopen’. Steeds vaker bepaalt de verbeeldingskracht de identiteit van een bureau, en niet langer het gebouwde project zelf. De wedstrijden die de BMA en zijn team de voorbije jaren hebben begeleid, bieden inzicht in de aard en rol van architectuurbeelden.

Véronique Patteeuw

In 1980 kocht architectuurhistoricus Heinrich Klotz voor 10.000 Duitse mark (ruim 5.000 euro) drie tekeningen van Rem Koolhaas, tijdens diens bezoek aan Frankfurt: *The Welfare State Palace*, *The Hotel Sphinx* en een derde project. Klotz, oprichter en eerste directeur van het Deutsches Architekturmuseum (DAM), beargumenteerde zijn dure aankoop door de tekeningen als volwaardige architectuurprojecten neer te zetten: *“I am happy to make allowances for the fact that Rem Koolhaas, Peter Cook, and Ron Herron haven’t received any commissions recently, which means they’re not building. As such, the drawings themselves can be seen as their actual work; they prepare them with the greatest care and present them like works of art.”*¹

Dat architectuurbeelden een rol spelen die vaak verder reikt dan het strikte kader van het ontwerpproces, heeft de recente architectuurgeschiedenis al meermaals aangetoond. Maar welke rol spelen ze precies binnen een architectuurwedstrijd, en in welke mate dragen ze bij tot de identiteit van een bureau? Hoe moeten we de recente beeldproductie in België lezen, en kunnen we spreken van een specifieke beeldcultuur?

De bijna 150 wedstrijden die Brussels bouwmeester Kristiaan Borret en zijn team BMA (bouwmeester Maître architecte) de voorbije drie jaar begeleiden, vormen een interessant corpus. Ze beslaan niet alleen een breed scala van stedelijke programma’s, maar verzamelen ook ontwerpers uit Brussel, Vlaanderen, Wallonië en het buitenland. Een selectie van zeventien wedstrijden en tachtig bijbehorende ontwerpvoorstellen getuigt van de dubbele rol die het architectuurbeeld vandaag vervult: enerzijds is het een strategisch instrument om het specifieke van het ontwerp kracht bij te zetten; anderzijds een tactische manier om het ontwerp bureau te ‘kleuren’ met een identiteit die de huidige beeldcultuur gretig opneemt en helpt te verspreiden.

Less is more

Het wedstrijdprotocol dat de BMA hanteert, vraagt doelbewust om een geïntegreerde nota

die een maximaal aantal pagina’s en/of panelen oplegt, maar die de ontwerpers voorts een bijzonder grote vrijheid biedt. Terwijl in andere landen de projectpresentatie vaak tot in de kleinste details wordt vastgelegd², kunnen architecten in België hun beeldend vermogen inzetten om hun aanpak, net door middel van architectuurbeelden, te onderscheiden van andere voorstellen. Zo presenteerde Pierre Blondel zijn ontwerp voor de crèche in het toekomstige Brusselse Mediapark als een sprookje. *La journée de Madeleine* is een handgeschreven en geïllustreerd verhaal, en leest als een metafoor voor een gebouw op maat van het kind. De vele kleurrijke kindertekeningen uit het verhaal komen bovendien terug in de plannen en snedes, en geven het ontwerp een feeëriek kader mee.

Ook advvt kiest voor (feeëriek) kleuren. Het bureau presenteert zijn ontwerpen voor de sociale woningbouw Gay, de Abbaye Forest en de Citroëngarage met gekleurde schetsen, plannen en snedes. Lijntekeningen blijven lijntekeningen, maar ze krijgen een felrood, helderblauw of frisgroen karakter. Een voorafspiegeling van rode, blauwe of groene gebouwen?

De inzet van de architectuurnota’s is niet meteen een leesbare presentatie van een (toekomstig) architectuurproject; ze beogen (deel van) het architectuurproject te worden en getuigen in de eerste plaats van het unieke karakter van het ontwerp. Een gelijkaardige vaststelling gaat op voor de gevraagde panelen. De wedstrijd voor het Frame Media House op de Reyerssite in Brussel vereiste naast de architectuurnota bijvoorbeeld twee Ao-panelen, die door vrijwel alle ontwerpers op een klassieke manier werden ingevuld: met zo veel mogelijk informatie. Baukunst/Bruther koos voor een andere strategie: ieder paneel werd voorzien van één uitvergroten en aflopende maquettefoto. *Less is more.*

In-house

Het beroemde miesiaanse gezegde zou ook als metafoor kunnen dienen voor het causale verband tussen de (beperkte) wedstrijdvergoeding en de rijke beeldproductie in ons land. De wedstrijden die door de BMA worden begeleid, voorzien in een onkostenvergoeding van gemiddeld 6.000 euro per wedstrijd, een bedrag dat nauwelijks in verhouding staat tot de gepresteerde uren, en in schril contrast met wat ontwerpers in het buitenland ontvangen.³ Daarom registreert de bouwmeester delen van de presentatie – niet door elementen te vereisen maar net door ze te verbieden: in vele wedstrijden is de presentatie van een maquette verboden en wordt

1 Die Klotz Tapes. *Das Making of Postmoderne / The Klotz Tapes: The Making of Postmodernism*, a special issue of ARCH+ 26 (2014), 93. De tapes waren een reeks geluid-sopnames die Klotz zelf maakte tijdens zijn reizen.

2 In Frankrijk wordt een ontwerp-wedstrijd vaak beoordeeld op basis van drie Ao-panelen die volgens een opgelegd protocol worden ingevuld. Dat protocol vereist vaak drie tot vijf levensechte perspectiefbeelden en dwingt ontwerpers vanuit een erg technisch perspectief tot een programmatische, functionele (lees: niet-artistieke) invulling. Het programma van eisen kadert op voorhand de antwoorden die in termen van functie, oppervlakte, organisatie moeten worden gepresenteerd. Afwijken van het opgestelde protocol houdt grote risico’s in op diskwalificatie.

3 De wedstrijdvergoedingen bij de BMA van de voorbije 5 jaar en over een totaal van meer dan 150 wedstrijden variëren gemiddeld van 1.000 tot 25.000 euro afhankelijk van de grootte van het bouwbudget en de precieze aard van de opgave. In Frankrijk ligt de onkostenvergoeding gemiddeld vijf keer hoger dan in België en wordt gemiddeld 80 procent van de gemaakte onkosten vergoed.

het aantal realistische (vaak aan dure bureaus uit te besteden) perspectiefbeelden beperkt. De wedstrijdvergoeding dwingt bureaus ook om zuinig om te springen met middelen en presentatiemateriaal in eigen huis te produceren. Maar dat schept net mogelijkheden, door de beeldproductie aan het ontwerpproces te koppelen.

Voor IMAL tuneden Central en NP2F werkmaquettes op om ze – ingevuld met personages, meubilair en allerhande *props* – te fotograferen en zo de inrichting van de ruimte kracht bij te zetten. Agmen en Carton123 tekenden de binnen- en buitenruimtes van een kinderdagverblijf en huis der kunstenaars en kleurden ze in. Ono, Neutelings Riedijk en Kempe Thill zetten dan weer in op perspectiefsneden om hun project in zijn gelaagdheid te duiden. En 5IN4E en V+ introduceerden hun campus voor Ceria-Coovi met een fantastisch gekriebelde tekening zoals

we die ook in het RTBF-dossier van V+ terugvinden. De kleuren zijn vrolijk, speels, verdacht zonnig. Paviljoenen zoals caravans verlenen een intensiteit aan het park en een bepaalde dynamiek aan de publieke ruimte, die overigens veel verder reikt dan de wedstrijdsite. De beperkte wedstrijdvergoeding zorgt met andere woorden voor een creatieve zoektocht in het maken van beelden, voorbij het plan en de snede, met een duidelijke weerslag op het ontwerpproces.

Die zoektocht bracht de (postmoderne) collage opnieuw binnen in het architectuurveld. De beelden van AgwA, Vers.A, a practice en Radar zijn daarvan een goed voorbeeld. In roze, geel en groen presenteren ze een jonge vrouw, spelende kinderen, twee vrienden; een verdwaalde cactus, een overmaatse kamerplant, enkele voorwerpen en hier en daar een personage weggelopen uit een schilderij van Hockney, Hopper, Magritte of Henri 'Le Douanier' Rousseau.

De beperkte wedstrijdvergoeding dwingt bureaus om zuinig om te springen met middelen en presentatiemateriaal in eigen huis te produceren. Maar dat schept net mogelijkheden, door de beeldproductie aan het ontwerpproces te koppelen.

66

Representation

V+ – MDW, RTBF Reyers, Schaarbeek, 2015

Baukunst – Bruther, Mediahouse Frame, Brussel, 2018

Dierendonckblancke, Condorlaan, Sint-Jans-Molenbeek, 2017

5IN4E - MSA - V+, Ceria scholencomplex, Brussel, 2017

de vylder vinck taillieu (i.s.m Studio Roma), Abdij van Vorst, 2017

Pierre Blondel architectes, Babymédia, Schaarbeek, 2018

Central - NP2F, iMAL (Interactive Media Art Laboratory) Cast II, Brussel, 2016

Office KGDVS - NEA, Housing complex Havenlaan, Brussel, 2016

In de Havenlaan-competitie gooiden Office KGDVS en NFA het over een andere boeg. Hun gebouw, een praktische machine die het wonen langs de laan ruimte en compactheid biedt, wordt gepresenteerd als een stedelijke compositie. Bewoners zijn nagenoeg afwezig, binnenruimtes worden niet verbeeld, pastelkleuren ontbreken. Het project lijkt schatplichtig aan het neorationalistische van de Italiaanse beweging La Tendenza, een aanpak die juist ook in de tekeningen tot uitdrukking komt.

Zijn realistische architectuurbeelden of zogenoemde renders dan niet meer aan de orde? Integendeel. Met zijn sterk beeldende karakter vormt de render nog steeds een verleidelijk instrument om zowel een bouwmeester als een bouwheer te overtuigen. Sommige ontwerpers menen echter nog steeds dat glitter en glamour hun project meer nieuwheid geeft. De passerelle van B-architecten en de 'skybar' van Kempe Thill voor het Palace Hotel weerspiegelen gladde ruimtes voor gladde personages. Andere bureaus presenteren een subtielere versie van de werkelijkheid, die doet geloven dat het gebouw al jaren in die context past, zoals het Frame Media House van Baukunst/Bruther of het Palace Hotel van Onsite Studio en Piovenefabi.

Hashtags

Maar in hoeverre worden al die beelden gemaakt voor de wedstrijd? Een derde parameter is de veranderde ecologie van het architectuurbeeld. Terwijl de tekening, schets of collage vroeger vooral werd ingezet tijdens het ontwerpproces, om vervolgens tentoongesteld, gepubliceerd en soms verkocht te worden, is het architectuurbeeld vandaag vrij in circulatie en wordt het – voorzien van een hashtag – veelvuldig gekopieerd, gevind-ik-leukt en gedeeld op (sociale)mediaplatforms. Architecten zijn niet ongevoelig voor de meerwaarde die de architectuurtekening aan hun praktijk lijkt toe te kennen. Een treffend voorbeeld is de snelheid en gedrevenheid waarmee vrijwel alle ontwerpteams hun ontwerpen voor het museum Kanal – Centre Pompidou in de sociale media presenteren, alvorens de officiële tentoonstelling hun ontwerpen toonde aan het grote publiek.

Vele van de beelden die vandaag worden geproduceerd zou je daarom met het begrip 'double coding' kunnen beschrijven, een term gemunt door Brits architectuurhistoricus Charles Jencks in zijn *The Language of Post-Modern Architecture*. Hij gebruikte die om het vermogen te definiëren van de postmoderne architectuur om meerdere publieken (een groep van ingewijden en een breed publiek) aan te spreken. Architectuurbeelden moeten vaak meerdere personen bespelen: een bevlogen bouwheer én een architectuurexpert; een gemeentelijk ambtenaar én de bouwmeester. Maar de belangrijkste architectuurbeelden worden eveneens (lees: vooral)

gemaakt om het ontwerp bureau een specifieke identiteit mee te geven. Na afloop van de wedstrijd worden ze immers vaak bijgewerkt voor publicaties, websites of tentoonstellingen. Het is de circulatie van die beelden die het bureau op de kaart zet, en ontwerpers uitnodigingen bezorgt voor lezingen of *summerschools*, vaak nog voor ze hun eerste gebouw opleveren.

De in het buitenland gekende 'belgitude'⁴ van de Belgische architectuur is zonder meer schatplichtig aan de bloeiende beeldcultuur in ons land. Mede dankzij bewust uitgebouwde wedstrijdformules speelt het architectuurbeeld een rol die veel verder reikt dan de klassieke illustratie: het beeld is architectuurproject an sich. In combinatie met de veranderende ecologie van het beeld binnen de (sociale) media, wordt het een strategisch instrument in de uitbouw van een bureau-identiteit. Beide fenomenen liggen ongetwijfeld mee aan de basis van de huidige opflakkerende interesse in de postmoderne beeldvorming. Die impliceert immers een bepaalde (referentiële) architectuur die vandaag ten volle wordt ingezet. Sterker nog, een ontwerp bureau meet zich vandaag niet langer een identiteit aan op basis van een gebouwde werkelijkheid, maar doet dat op basis van haar verbeeldend vermogen. ▲ ■ ●

Architectuurbeelden moeten vaak meerdere personen bespelen: een bevlogen bouwheer én een architectuurexpert; een gemeentelijk ambtenaar én de bouwmeester. Maar de belangrijkste architectuurbeelden worden eveneens (lees: vooral) gemaakt om het ontwerp bureau een specifieke identiteit mee te geven.

In samenwerking met **BOUWMEESTERMAITREARCHITECTE**

Met dank aan het BMA-team, en in het bijzonder aan Fabienne Lontie, Kristiaan Borret, Jean-Guy Pecher, Tine Vandepaer en Sophie Gérard.

4 Jean-Philippe Hugron, 'Frame et collage, à l'école belge', *L'Architecture d'Aujourd'hui*, nr. 425, juni 2018, pp.53-57. Stephanie Sonnette, 'Rendus d'architecture: les nouvelles icônes épinglées', *Criticat*, nr. 20, voorjaar 2018, pp. 2-17.

A+275 Best Of

© Mathias Van Rosse

XDGA, Rogierplein, Brussel

Het eindejaarsnummer 2018 van *A+ Architecture in Belgium* wordt een nummer met 'Best Of'-projecten. A+ vroeg aan 50 jonge en vooraanstaande architecten en ontwerpers, bouwmeesters, fotografen, critici, ministers, directeurs van architectuur- en kunstinstituten, journalisten en docenten om een top 5 te maken van recent gerealiseerde projecten in België of projecten van Belgische architecten in het buitenland (2016–2018). We ontvingen reacties van Sofie De Caigny (directeur Vlaams Architectuurinstituut), Pascal Smet (Minister van de Brusselse Hoofdstedelijke Regering, belast met Mobiliteit en Openbare Werken), Georgios Maillis (Charleroi Bouwmeester), Paul Dujardin (CEO Bozar), Paul en Johannes Robbrecht (Robbrecht en Daem architecten), Kersten Geers en David Van Severen (Office KGDVS), Marc Mawet (Matador) en vele andere.

Cover

Randmotief
© Richard Venlet,
Bourdeaux, 2018

Abonneer u nu op A+!

*
U ontvangt 6
nummers per jaar.

*
Standaard: € 90 (incl. btw)

*
Student: € 49 (incl. btw)

Kies voor A+More! € 250 (incl. btw)

- U krijgt bovenop de 6 tijdschriftnummers per jaar:
- duotickets voor 6 A+ lezingen in Bozar
 - duotickets voor onze tentoonstellingen en debatten
 - uitnodigingen voor vip-evenementen en vernissages
 - toegang tot ons tijdschriftenarchief (1973–heden)

Abonneer u door overschrijving op het nummer van ICASD met vermelding 'A+ abonnement' of 'A+More':

IBAN: BE25 3101 3956 3282 – BIC: BBRUBEBB

www.a-plus.be/abonnements
abonnement@a-plus.be